

Bertsoak ulertzeko

Rufino Iraola

Saio honek informatiboa izan nahi du batipat, eta bertsolaritza gaia hondotik aztertzen ari direnen matizapen partikular eta eritzi pertsonalak alde bat utziz, denek ametitzen eta ontzat ematen dituzten oinarrietatik abiatuak, bertsolaritzaren panoramika orokor bat eskainiko dugu; hori bai, osatzen duten elementu bakoitzari bere tartea emanaz eta teorietan gehiegi galdu gabe, adibide praktikoak ipiniz. Idazlan honen asmoa eta xedea irakurlea bertsolaritzaren perspektiba orokor edo jeneralaren aurrean jartzea da soilki.

Eta besterik gabe, esan dezagun zer den bertsoa. «Hitz neurtu eta rimatueta zerbait eder eta egoki adieraztea edo espresatzea» deitzen dugu bertsoa.

Ez dakit definizio hau, definizio zehatza, bete-betekoa eta zientifikoa den ala ez, baina hori da gutiena kezkatu behar gaituena, oraingoz; zeren aski bait da aztertu, esplikatuta eta borobilduta nahi litzatekeen lanaren oinarri soil eta sinplea izateko.

Baina zenbaitek uste du, hitz neurtu eta rimatuak izanez gero, dena egin dagoela. Hori ez da egia, osoki behintzat. Bi elementuok prin-

tzipalenak direlarik ere, baditu beste baldintza batzu bertsoak, bertso ona eta tajuzkoa izango bada.

Zilegi bekit, guzti hau exenplu edo adibide baten argitan azter dezadan, ulergarriago gerta bait dakiguke.

Gure etxean negu aldean
jaten dirade taloak.
Lehengo batez pelotariak
merezitako txaloak
Gure haurtxoei gustatzen zaie
erregen erregaloak
Zu zarelako izan dirade
hemengo eskandaloak.

Rima eta neurritz ezin eta hobeaz duzue bertso hau, baina bertso bezala ez du askorik balio; deus ez duela balio, esango nuke nik; ez bait du inongo arrazoirik ematen. Gauzak nahasi baizik ez du egiten. Puntuak ez daude gai baten inguruan lotuta eta koherentzi falta izugarria dago gaien [puntu] artean.

Ikus dezagun rima eta neurri beroriekin jositako beste bertso bat.

Negu aldera izaten dira
gure etxean taloak,
horik erretzen gure amonak
jotzen dituen txaloak,
ume guziak beraren jiran
ta haien eskandaloak,
gero kulparik ez duenari
sarritan erregaloak.

Hau bai. Hau, nahiko bertso ona da. Baserriko neguko gau bat hartzen du gaitzat. Amona taloak erretzen ari da. Noski txaloak jotzen ditu (zentzua aldatuz) taloak talaburnian zabaldu beharrez. Txaloari zentzua aldatuz (zentzu aldaketa bertsolaritzan sarri ematen da), gauza dotore bat egiten du; aberastu eta edertu. Hirugarren puntuak ere, aurreneko eta bigarrenarekin lotura handia du. Umeak amonaren ondoan biltzen dira sutondoan eta han ibiliko dira elkar zirikatuz amonak zaplaztakoren bat eman arte. Gutxi fidatu kulparik ez duenari ematea ere: «sarritan erregaloak» (zentzua aldatuz).

Beste elementuekin hasteko, rima eta neurriari buruz esan dezagun zerbait. Ez ordea, ez dugu miatuko hondoraino, zeren lan hori beste lagun bati gomendatu bait zaio, eta monografia honen beste orrialde batzutan dukezue.

Rima

Puntu bakoitzeko azken hitzaren bukaeran behar duen soinu-hots berdinari esaten zaio RIMA. Belarriak onartzeko modukoak izan behar dute. Rima aberatsak, pobreak eta potoak zer diren ikusiko dugu orain. Rima, puntu bakoitzaren amaierako azken hitzaren bukaerako soinu-hots berdina dela esan dugu; baina ez da oso egokia, ederra eta bikaina, soinu-hots hori atziki baten bidez lortzen bada. Esate baterako rima txarra:

gizon ari / txakur(r) ari / elbi ari / muzker(r) ari.

Rima onak:

hil / burbil / dabil / mutil.

Honetan utziko dugu hau; halere hauxe erantsiko genioke. Letra desberdinez soinu-hots berdin hori lor daitekeela eta balio duela. Adibidez: *Hil, burbil.*

Zenbait aditz formarekin formatutako rimak ere, ez dira santu-santuak:

etor tzen / bil tzen / maita tzen / igo tzen.

Nola beharko lukeen? Hara:

etor tzen / sor tzen / gogor tzen / Gor tzen / lehor tzen / ehor tzen.

Honako hauek ere, ez dira oso egokiak:

duguna / genuna / zenuna / diguna.

Beste honako hauek ere ez:

nago / dago / badago / eztago.

Bukatzeko ikus dezagun zer den potoa. Esangura berdineko hitz berdin bat bi aldiz bertso batean erabiltzea da, poto egitea. Beti bezala adibide bat.

Nire emazte maitagarria
hil eta nago *alargun*,
baina eskerrak semetxo batzu
nik baditudala lagun.
Ba ote ezer bakardadea
baino txarragorik inun?
Eta denetan txarren txarrena
gelditutzea *alargun*.

Halere, poto bat gora behera, gainerakoan ongi osatua baldin badago, ez da burla egitekoa —kontuan izan behar da bapateko

bertsolaritzaz ari garela—. Badira potoak baino gauza okerra-
goak bertso batean. Adibidez: ezeren arrazoirik ez ematea.

Konfusio bat egon daiteke entzuleen artean eta da, esangura
diferenteko hitz berdinak pototzat hartzea. Eta ez dira poto
inoiz ere.

egia (gezurra ez dena) / *hegia* (bi aldaparen arteko gorengo
puntua) / *artea* (pintura, eskultura, e.a.) / *artea* (zuhaitza) /
dena (izan-etik datorrena) / *dena* (guztia) / *alde* (zoaz) / *alde*
(diferentzia) / *alde* (zerbaiten fabore) / *bera* (bigun) / *bera*
(hura) / *hila* (bizi ez dena) / *ila* (urtearen hamabi zatietako bat) /
hura (bera) / *ura* (edatekoa).

Badira beste batzu oso garbi ikusten ez ditudanak:

katua (autoa altxatzekoa) / *katua* (animalia).

Hau poto al da?

Bukatzeko, eman ditzagun rima aberats batzu adibidetarako:

sor / *zor* / *hor* / *gor* / *saihets* / *sinets* / *baietz* / *maietz* /
eskuz / *ikus* / *gorputz* / *ertz* / *pertz* / *beltz* / *denz* (den ala
ez) / *lirain* / *gain* / *zain* / *irain*.

Nolabait esateko, aurkitzen zailak diren guztiak dira rima
onak.

Neurria

Neurria, musikak edo doinuak ematen du; eta honen arabera
determinaturik dago puntuaren lerro bakoitzak zenbat silaba
behar duen. Baina, zer da puntua? Da, ba, rimatuz amaitzen
den zati bakoitza.

Ez beti, baina, jeneralean, puntu bakoitzak bi zati izaten
ditu.

Heriotza igaro
da gure etxetik,
ez gara joan baina
beraren atzetik,
pasa behar izan dut
herio latzetik,
maitasun bat ostu du
nire bihotzetik.

Ikusten dugunez, hau lau puntuko bertso bat da; lau hitz
elkarrekin rimatzen dutenak.

Neurri klase dexente dago, baina bi aztertuko ditugu, printzipalenak bezala; gainera besteak, hauen bariante batzu dira, gehienak.

a) *Zortziko haundia*: jeneralki lau eta bost puntukoak izaten dira eta puntu bakoitzak bi zati. Aurrenekoak hamar silaba eta bigarrenak zortzi.

Mutil koxkor bat itsu-aurreko
 zuela aldamenian,
 gizon buru-soil, bizar txuri bat
 bi makuluren gainian,
 kale ertzian ikusi nuen
 inora ezin joanian,
 ta bera nor zan jakinaian
 inguratu nintzarian,
 limosnatxo bat eskatu ziran
 Jainkoaren izenian.

b) *Zortziko txikia*: lau eta bost puntukoak hauek ere; puntu bakoitzak bi zati ditu, aurrenekoa zazpi silabakoa eta bigarrena seikoa.

Neska zar bat tentatzen
 hasi naiz lenguan,
 izan ere halako
 polita zeguan,
 humil eta serio
 hitzegin genduan
 baina gusto guziak
 ez dira munduan.

Beste neurri batzu dituzten doinuak:

Uxo txuria / «Bederatzi puntukoa» / Juana Bixenta Olabe / Maite bat maitatzen dut / Andrea dabil tratuan (Xenpelar) / Esne saltzailearena / Haizak bi mutil mainontzi / Ikusten duzu goizean / etabar.

Ritmoa

Bertsoa puntutan zatitzen bazen eta puntua bi lerrotan, orain ritmoak lerro bakoitza beste bi puska egiten du. Musika kolpe edo espazio bakoitzari dagozkion hainbat silaba behar ditu. Hau da, musika kolpe edo espazio hori bukatzen denean hitza ere amaitua egon dadila eta ez dezala erdiz erdi harrapa.

ONGI: *Gure Jainkoak / lehen gizona
eman zion / munduari*

GAIZKI: *Gure Jaungoiko / ak len gizona
eman zuen / a mundura*

Eman ditugun bi etsenplu hauek, zortziko haundian ziren. Jar ditzagun orain beste bi, zortziko txikian:

ONGI: *Etorri al / zarete
anai ta / arreba*

GAIZKI: *Etorritze / arekin
kontsola / tutzen naiz*

Nolanahi ere azterketa sakonagorik egin beharko litzateke gauzak zehazkiago ikusteko, baina aurren aurrenetik esan dugunez guk honetan uzten dugu.

Gaia

Zertaz ari den esatea da, beste hitz batzutan. Bertsolariaren eta entzuleen arteko lokarria ere bada. Gaiaren bidez ofizio baten jabe, pertsonaia baten papera egin eta mila situazio diferentetan aurki daiteke bertsolaria. Aktore bihurtzen da, eta hor ikusten da garbi bakoitzaren aportazioa. Eta, batez ere, teman ari direnean, gertatzen da xarmangarriena. Orduan ikusten da elkarri atalak nola hersten dizkioten eta zein irtenbide bilatzen duten e.a. Baita bertsolari bakoitzari zein gai ongiena doakion ere, azkar ikusten da. Eta gai jartzaileok tranpa bat egiten dugu sarritan.

Zein bertsolariari zein gai komeni zaion dakigunez, handik eskaintzen diogu.

Garai batean bertsolariak batere gairik gabe jarduten ziren eta beraiei sortzen zitzaizkienak kantatuz. Oraingo hau hobea dela uste dugu.

Bukatzeko hauxe erantsiko genuke: gaiak, herri mailakoak, bertsolaria lotsatuko ez dutenak eta, temarakoak badira, berdin xamarrek izan behar dutela.

Orijinaltasuna

Gezurra badirudi ere, bertsolari batentzat, behin maila ba-

tetara iritxiz gero behintzat, ez da zailena rimak eta neurriak zuzen eramatea, zerbait berria, zerbait orijinala esatea baizik. Badira bertsolariak, gauza bat behin entzunez gero, aurrena esan duenak berak baino egokiago erabiltzen dakitenak, baina meritu aurrena esatean datza. Bertsolari bati azkar antza ematen zaio berezkotasun haundia duen ala bere burua asko landu duen. Ez da berdin bertsoa egitea eta sortzea.

Beti bezala adibide batzu orijinaltasunaz piska bat jabetzeko:

Behin bertsolari batek besteari bere koinata eskaini zion. Nahikoa zaharra izan behar zuen neska horrek. Eta hara nola erantzun zion:

(...)

Esaten duzu zure koinata
oraindik ona dagola,
ez dakit itsatsiko den baina
aldatuko det arbola.

Beste behin, Bizkai alde horretan izan behar zuen, kastitateko botoa gaia jarrita, honela erantzun omen zuen batek:

(...)

Hobetoago beteko ziren
kastidadeko botoak,
seminaiotan sartu zirenen
moztu balie p...ak.

Zegamako tabernari batek, bertsolariak alfer xamarra zirela edo esan nahiz, puntu bat jarri zion bertsolari bati:

Hamaika bat alperrek
jaten dik munduan

Zu bakarrik zinela
uste al zenduan.

Bertsolariak txiki eta haundi kontuan sarri jardun izan dira. Behin batez txikiak honela zioen: alegia, gizona ez dela metroz neurtzen. Eta erantzuna:

(...)

zertako joango gaituk
metroarengana,
hi neurtutzeko, motel,
naikoa dek kana.

Beste behin txikiak honela zioen haundiari:

(...)

Hi ere ez haiz ni baino geio
lur pusketa bat besterik.

Hizkuntza

Bertsolari hizkuntza ulertzeko, belarriak oso jarria egon behar du, zeren rimatu eta neurtu beharrez, hitz-erdika gauza asko esaten bait dute. Hitzak lekuz aldatu ere bai sarritan. Areago oraindik, aditzak, askotan, ixilpean doaz bertso batean. Hitzak luza eta moztu ere, bere nahi eran egiten ditu bertsolari batek; hori egitea libre du gainera, baina aberatsago da oso-osorik erabiltzen baditu. Bertsolariak bere eskualdeko hizkuntza erabiltzen du, halere zenbait saiatzen da tokian tokikoa egiten. Eta azken aldi honetan euskara batua darabilkienik ere ez da falta, bat be-deren badugu behintzat.

Eranskin modura

a) Bertsolaritzak asko eboluzionatu duela esan beharra dago. Sagardotegietan elkarren trapu zaharrak astinduz jardute-
tik, zine, teatru, plaza, udaletxe etabarretan aritzera pasatu dira bertsolariak. Bere gisara eta bukaerarik gabeko saioak egitetik, gai gehiago eta kultur maila altuagokoak tratatzera pasa da, nahiz eta gai bakoitzari bertso gutiago eskaini. Bestalde, bertsolari-
tzak zituen konnotazio txar guzti haiek, asko kostatu bada ere, desagertu dira, azkenik. Gaur, Euskal kulturaren parterik inpor-
tanteenetakoa kontsideratzen da. Honen ondorio bezala bertsola-
riak ugaldtu egin dira.

Bertsolaria, historian zehar, poeta eta idazleak ez bezala, he-
rriari txertatua agertzen da. Hauek baino kultur maila apalagoa
badu ere, mila aldiz bizkor, bizi, natural, espontaneo eta eragi-
leago da.

b) Bertso guztiek dute bere textuingurua. Ze girotan kan-
tatu den, zergatik, zein bertsolari laguni, ze jendearen aurrean,
etabar. Hau da, bertso baten historia guztia eduki behar da
kontutan bertso horren mamiaz behar bezala jabetzeko eta be-
rorren balioaz konturatzeko. Badira bertsoak bere textuinguru-
tik kanpora deus balio ez dutenak, baina zoragarriak ze zirkun-
stantzian bota den jakinez gero.

Beraz, askotan esan dugunez, kontuz ibili behar da bapatean kantatutako bertsoak paperera pasatu nahi direnean. Zoritxarrez aldrebeskeria nabarmenak ikusten ohituak gaude. Aurreneko gauza, bertsolariaren hizkuntza errespetatu behar da. Batua bada batua, baina hala ez bada ez dezagula Hatxez eta abarrez josi, gero neurriak eta gainerakoak erabat trakestuak agertzen dira eta. Bigarren, esan dudan bezala, bertsoaren textuinguru guztia esplikatu behar zaio irakurleari. Eta hirugarren, ongi aztertu ea bertsoaren kondizio guztiak ongi betetzen dituen.

Bertso txarrak publikatzeak ez du ezertarako balio, irakurlea konfunditu eta bertsolaritza narrasteko izan ezik.

c) Bertso bat osatzeko bertsolariak ematen dituen pausoak.

Atzekoz aurrera hasten da bertsolaria bertsoa osatzen. Azkeneko puntua, osorik ez bada ere, ze rimaz eta ze arrazoi eman ez bukatu behar duen, kantari hasterako pentsatua edukitzen du. Eta aurreko beste puntu guztiak azkenekoaren inguruan lotzen ditu sentidu guzitan.

Baina hori guztia kontrarioak zer esan dioen ikusita gero egin behar du, ordea. Beraz, izugarritzko erreflejoak behar ditu bertsolari batek. Segundo batzuren baitan bait dago bertsoaren izatea.

R. I.

NOTAS SOBRE EL BERTSOLARISMO NOTES SUR LE BERTSOLARISME

Estamos a falta de una preceptiva definitiva del bertso. Cuáles son los elementos más importantes que componen el bertso? Basta con la rima y el ritmo? Cuándo puede darse por bueno un bertso?

El autor del presente artículo recoge de forma sintetizada y esquemática la opinión más generalizada en los siguientes puntos: la rima (con un estudio preciso del «poto»), la medida (en especial el «zortziko haundi» y el «zortziko txiki»), el ritmo, el tema (con sus exigencias de coherencia y precisión), la originalidad (valorando altamente los aspectos creativos), el lenguaje.

Esta síntesis puede ser una buena introducción para el lector profano que aborda el bertso.

Les règles définitives du bertso ne sont pas encore arrêtées. Quels sont les éléments les plus importants qui composent le bertso? Suffit-il de parler de la rime et du rythme? Quand peut-on dire qu'un bertso est bon?

L'auteur de cet article résume schématiquement l'opinion la plus répandue en ce qui concerne les points suivants: **la rime** (avec une étude précise du «poto»), **la mesure** (en particulier le «zortziko haundi» et le «zortziko txiki»), **le rythme**, **le thème** (avec ses exigences de cohérence et de précision), **l'originalité** (mettant surtout en valeur les aspects créatifs), **le langage**.

Cette synthèse peut fournir une bonne introduction au lecteur profane qui aborde le bertso.